

Irak Türkmen Ağızlarında Eski Türkçeden de Eski Kelimeler: Yuban- / İban-, İbîn-/Yuw-

Önder SAATÇI
kerkuklu7@hotmail.com

Türk dili Irak coğrafyasında bin yıldan bu yana var olagelmiş, bu süreçte belli bir gelişme çizgisi sürdürürken geçmişten getirdiği birtakım unsurları da muhafaza etmiştir. Böylece hem Türk milletinin her devirdeki hayat safhalarının aynası olmuş hem de geçmişteki söz varlığını ve diğer dil unsurlarını bünyesinde barındırarak bütün dış tesirlere karşı kendini muhafaza etmiştir.

Dil başlıca dört temel unsurdan meydana gelir: ses, şekil (ekler) kelime ve cümle. Sesler dilin temeli sayılır. Eklerse Türk dilinde iki türdür. Yapım ekleri yeni kelimeler türetirken çekim ekleri kelimelerin cümlede belli bir görevle kullanılmasını sağlar. Kelimelerse kavramları ve nesnelere karşılık. Kelimeler dilin en çok çeşitlilik gösteren ve zaman içinde değişmeye en fazla maruz kalan unsurlarıdır. Denebilir ki dil her devirde kendi kelime hazinesini yeniden oluşturur. Bir kısmı kelimeleri atar, yenilerini bünyesine ekler; kelime hazinesi böylece her geçen gün zenginleşir. Yalnız, bu süreçte bazı kelimeler diğerlerine göre değişmeden veya pek az değişerek dilde yaşamaya devam eder ki bu gibi kelimelere dilcilik çalışmalarında “arkaik” kelime denir.

Irak Türkmenlerinin dilinde de buna benzer pek çok kelime vardır ki bunlardan ikisini bu yazının konusu olarak belirledik: *yuban-* / *iban-* ve *ibîn-* / *yuw-*.

yuban- / *iban-*:

Dilimizin tarihî gelişim süreci içinde ilkin “Divanu Lugâti’t-Türk” adlı şaheserde rastlanan *yuban-* bugün Irak Türkmenlerinin ağızlarında hem *yuban-* hem de *iban-* şekillerinde yaşayan bir kelimedir. Türk dilcilerinin piri Kâşgarlı Mahmud kelimeyi o devirde (11. yüzyıl), “kendini işten alıkoyup savaşa-” anlamıyla kaydetmiştir.² Habib Hürmüzlü ise *iban-* karşılığında Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü’nde “oyalan-, gecik-, ayak sürü-” anlamlarını vermektedir.³ Kelimenin, anlamının zaman içinde az da olsa değiştiği anlaşılıyor. Ancak ilgi çekici olan Irak Türkmen ağızlarında bu kelimenin iki şekilde de yaşıyor olmasıdır. Kelimenin ses yapısı değişmesine rağmen önceki şekli unutulmamış; hem eski şekli (*yuban-*) hem de sonradan ge-

lişen şekli (*iban-*), bugünlere birlikte gelmiştir. Buna göre, kelimenin tarihî gelişim seyrini şu şekilde belirlemek mümkündür: *yub-a-n-* ‘ **uba-n-* (y-düşmesi) ‘ *iban-* (y- düşerken yanındaki ünlüyü inceltir).

Görüldüğü üzere, Irak Türkmenlerinin kullanmış oldukları bu iki kelime aslında, aynı fiilin farklı telaffuzlarından kaynaklanan iki farklı şekildir. Her ikisinin de Irak Türkmenlerince dilde yaşatılıyor olmasının elbette sebepleri vardır. Bu sebeplerden biri ağız farklılıklarıdır. Nitekim bazı Türkmen yörelerinde bu kelimelerden biri, bazılarında diğeri kullanılır. Bununla birlikte, şahsi gözlemlerimize göre bu kelimelerin her ikisinin de bilhassa Kerkük ağızında, biraz da anlam ayrıntısıyla kullanıldığını söyleyebiliriz. Nitekim *iban-*, Hürmüzlü’nün de kaydettiği gibi “oyalan-”, *yuban-* ise temel anlamına ilaveten “avun-” anlamında da kullanılır. Nogay Türkleri arasında da bu anlamıyla kullanıldığını S. G. Clauson kaydetmektedir.⁴ Dildeki bu gibi gelişmelere fonno-semantik ayrışma denir. Irak Türkmen ağızlarındaki araştırmalar yeterli düzeyde olmadığından bu husustaki dü-

1 Fiil köklerinden sonra gelen tire (-) -mak / -mek eki yerine geçer.

2 A. Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Divanu Lugâti’t-Türk, TDK yayınları, Ankara 2015, s. 984.

3 Habib Hürmüzlü, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Fuzuli Matbaası, Kerkük 2013, s. 183.

4 S. G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford yayınları, Londra 1972, s. 872. (Clauson kelimenin ettirgen şekli- ni vermiştir.).

şüncemizi, şimdilik yalnızca bir gözlem olarak dile getirmekteyiz. Çünkü, Hürmüzlü'nün sözlüğünde **iban-** şekli kayıtlı olmasına rağmen **yuban-** şekline yer verilmemiştir. Irak Türkmenleriyle ilgili diğer çalışmalarda da **yuban-** şekline henüz rastlamış değiliz. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi, bu kelimeyi Türkmenler arasındaki konuşmalarda duymak pekâlâ mümkündür.

Kelimenin kendisi Türk dili tarihinin çok eski devirlerine ait olmakla beraber içindeki -b- sesi de tarihî gelişme çizgisinde başka bir özellik taşır. Zira, daha 9-10. yüzyıllarda ortaya konmuş olan Uygur Türkçesi metinlerinde dahi iç seste (kelime ortasında) b ' v değişmesini görmek mümkündür. Mesela, Bugün Irak Türkleri arasında kullanılan "davşan" (< tabışgan) ile "yavuz" (< yabız) ve Türkiye Türkçesindeki "ewril-" (< ebril-) kelimeleri daha Uygur Türkçesi metinlerinde (9-10. yüzyıl) iç seste b ' v değişmesine uğramıştır.⁵ Fakat, **iban-** kelimesi bu ses değişmesine direnerek Irak Türkmen ağızlarında bugünlere kadar /b/ sesini korumuştur. Türkiye Türkçesinde ise ağızlar sıkışarak arkaikleşmiştir. Kelimenin arkaikleşmesindeki bir diğer etken de türevleriyle olan anlam bağının kopmasından dolayı kökünün unutulmasıdır. Dilcilikte bu tür durumlara ek kalıplaşması⁶ denir. Irak Türkmenleri bu kelimenin kökünün millî dil hafızadan sildiklerinden, bunları bağımsız birer kök olarak algılamakta, kelime de her iki şekliyle dildeki yolculu-

ğuna devam etmektedir.

ibin-/yuw-:

"Bir şey, iyice su alması için, bir süre suda bekle-, iyice islan-" anlamına gelen ve bugünkü yazı dilimizde kullanılmayan **ibin-**, Anadolu ve Rumeli ağızlarında sıklıkla görülen ve daha ziyade "yık-a-, yıkan-" anlamlarına gelen "yu-, yuğ-, yuv-, yü-, yün-" gibi kelimelerin Irak Türkmen ağızlarında yaşayan daha eski şeklidir. **İbin-** de tıpkı **iban-** gibi iç seste b ' v değişmesine uğramadan bugüne ulaşmış bir kelimedir. Öte taraftan, Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki **yuw-** şekline "yıkamak" anlamıyla Irak Türkmen ağızlarında da rastlanır.⁸ Hatta, Irak Türkmenleri arasında "sabun artığı" anlamında **yıwıntı** da kaydedilmiştir.⁹ Kelimenin tarihî gelişimini ise şu şekilde belirlemek mümkündür: ***yub-u-n-** ' ***yuv-u-n-** ' ***yün-** (-v- düşmesi) ' **yun-** ' **yün-** (y-, yanındaki kalın ünlü-yü inceltir).

Görülüyor ki kelime Irak Türkmenleri ile Anadolu Türkleri arasında bazı şekil ve anlam farklılıklarıyla yaşamaktadır. **Yuw-** Anadolu Türkleriyle aynı anlamda kullanılırken **ibin-** şeklinde bir parça anlam ayrıntısı vardır. Irak Türkmenleri kişinin yağmurda ıslanması veya pirincin suda bekletilmesi için bu kelimeyi kullanırlar. Bunun yanında, aynı kökten gelerek fiilin ettirgen şeklini oluşturan **ibî-t-** de yöre ağızlarında sıklıkla gözlenir. Hatta, Altınköprü ağızında bu fiilin kök hâlinde (**ib-**) kullanıldığı da görülür.¹⁰

Bu durum söz konusu kavramın yöredeki işlekliliğinin göstergesidir.

Anadolu ağızlarındaki şekiller, kelimenin büzüşmesi sonucunda oluşmuştur. Bu büzüşme hadisesinin de Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen ve Orhun Abideleri'nin dikilmiş olduğu 8. yüzyıldan çok daha önceki bir devirde meydana geldiğini söylemeliyiz.¹¹ Oysa, **ibin-** şekli bu büzüşme hadisesinden de önceki şekildir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Irak Türkmen ağızlarında **ibî-n-** ve **yuw-** aynı kelimenin iki farklı telaffuz şeklidir. Türkmenler kelimenin hem eski şeklini hem de bazı değişmelere uğramış sonraki şeklini bir arada kullanarak bugüne getirmişlerdir. Bunda aynı kökten gelen iki kelimenin anlamlarının zamanla farklılaşmasının rolü vardır. Bu durum, yeni kavramlara yeni karşılıklar verirken dilde nasıl bir yol tutulduğunu da göstermektedir. Bir başka deyişle, Irak Türkmenleri "ıslat-, islan-" kavramıyla "yık-a-, yıkan-" kavramlarını birbirinden ayırmak için farklı köklerden kelime türetmek yerine böyle bir yolu tercih etmişlerdir. Yukarıda sözü edilen fonosemantik ayrışma olayı bu örnekte de geçerlidir.

Derleme Sözlüğü'nü taradığımızdaysa bu iki kelimelerden **ibî-t-** fiilinin Urfa ağızında da; **yuban-/yuban-** fiilinin de Iğdır, Erzurum, Van gibi yörelerde de Irak Türkmen ağızlarındaki anlamlarıyla kullanıldığını gözlemekteyiz.¹²

sans tezi, Bağdat Üniversitesi, 2013, s. 131.

11 Günay Karaağaç, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ yayınları, Ankara 2012, s. 163.

12 Derleme Sözlüğü-VII, TDK yayınları, Ankara 1993, s. 2503; Derleme Sözlüğü-XI, TDK yayınları, Ankara 1993, s. 4310.

5 Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK yayınları, s. 87.

6 Türk dilinde ek kalıplaşması olayıyla ilgili bkz. Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK yayınları, Ankara 1994.

7 Habib Hürmüzlü, age, s. 183.

8 Habib Hürmüzlü, age, s. 329. (Hürmüzlü kelimeyi "yuv-" biçiminde kaydetmiştir.).

9 H. Kemal Bayatlı, Irak Türkmen Türkçesi, TDK yayınları, 1996, s. 323.

10 Rauf, Demirel Adnan; Altınköprü Ağız ve Özellikleri, Basılmamış yüksek li-

Dikkat edilecek olursa, Irak Türkmen ağızlarında gördüğümüz söz konusu kelimeler Azerbaycan lehçe sahasının Anadolu'daki ağızlarında da kullanılmaktadır. Bu durum bizi Azerbaycan Türkçesinin sözlüğünü de taramaya yöneltmektedir ki Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsünce yayınlanan Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti'nde "yubat-, yubadıl-, yubandır-, yuban-" şekillerinin Irak Türkmen ağızlarındaki anlamlarla yaşadığını görmekteyiz.¹³ Bu bulgular Irak Türk-

13 Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü yayınları,

men Ağızlarının Azerbaycan Türkçesiyle olan ilişkisini bir kere daha belgelerken Arkaikleşen bu kelimelerin daha çok Azerbaycan lehçe sahasıyla sınırlı bir çevrede yaygın olduğunu da göstermektedir.

Bu gibi kelimeler bizi, dil araştırmalarında daha başka bazı sonuçlara da götürebilecek verilerdir. Bu yazıya konu ettiğimiz iki kelime örneği, dildeki değişimin topyekûn olmadığını, parçalar hâlinde gerçekleştiğini, dillerin değişmesinin arkaik unsurları tamamen or-

Bakü 2006, s. 618.

tadan kaldırmadığını, arkaik unsurların dilde varlığını sürdürmesinin de dilin yenilenmesini engellemediğini ortaya koymaktadır.

Son söz olarak da şunu söyleyebiliriz: Dildeki değişim ne kadar tabii bir süreçse; bir kısım unsurların, değişmeden dilde yaşamaya devam etmesi de bir o kadar tabiidir.

İsaretler:

ğ : Art damak g'si ( )

í : I-i arası ses (kapalı i)